

М.С. Коковтың «Өріністіг тоғазығ» улуғ чооғынаңар

Проза. Хакас чонның 1930 чыллардағы чуртазын М. Коковтың «Өріністіг тоғазығ» улуғ чооғы (1940) чарытча. «Өріністіг тоғазығ» ікі чардыхтаң пүт парған.

Пастағы чардыхта өөн матырларның – *Романнаң Таняның* – тоғасханы паза ыырчылардаң тоғыр харбазығ апарғаны хоосталча.

Ікінчизінде – наа хоныхтағы істеніс паза матырларның Ада чир-суу үчүн пасха-пасха нациялығ чоннаң пірге ах финнердең тоғыр чаада араласханы. Мындох Романнаң Таняның ікінчі өріністіг тоғазии чарыдылча.

Өөн матырларның омалары саарбах тустаң сығара көзіділчелер. Автор оларның сағыстары тиліпчеткенін, хылыхтары тыыпчатханын, көңні алысханын, чиит чүректе көөленіс оды тамылыбысханын ол тустағы киректерні хоостаанынаң палғалыстыра көзітче. Андағ оңдайнаң прай улуғ чоохтағы хорығлар чуртаснаң пик палғалыс парғаннар паза амғы хығырығчыларға колхозтар төстелчеткен чыллардаңар, ах финнердең тоғыр чаадаңар оңнағ пирчелер.

«Өріністіг тоғазығ» улуғ чоохтың полтазын, тілін, матырларның омаларын төстирінде М. Коков чонның пазылбин пүткен чайаачызының оңдайларынаң алғым тuzаланча. Хакас нымахтарында чіли, хайда өөн матыр удаа өкіс олған полча, «Өріністіг тоғазығда» Таня – паба-ічезі чох халған хызычак. Роман оолах Таняны аны сүрісчеткен Чомитнең Соркайдан ал халча. Мында Роман нымахтағы матыр осхас, хыйға, өткін, туртухпас көзіділче. Оңның нимес матырлар – хақан-да пайлар полған, че амды наа хоныхтаң тоғыр күрезіг апарчатхан *Чомит* паза *Соркай*. Олар фольклор кибірлері хоостыра чабал, соғын хоостал парғаннар: *«Оларның пірсі ортылап парған кізі, алнына түкпейе сыххан хамахтыг, харагы чох таа осхас, пурны синінең иртіре улуг, хабырылған алтындагы ирні паза оң харагына туу тартылған ханныг ах сал аны хайда даа танир таныхтыг иткеннер. Ол, хамчызын пірде пүре тудыбызып, пірде изер пазына саарып, тыстанмин турған.*

Аның арғызы чибіргі тоғызча частыз, садыра сырайлыз, пөзік сынныз кізі полған. Ырахтын көрзе – ат үстүнде ат килиген осхас, чагынтын көрзе, тирек осхас, аны оолах, азахтарын тардайта пазып, пазын чоғар идіп аңдаан».

Андағоҥ чабал оларның хылығы паза тілі. Оңның паза оңның нимес матырларның омаларын хоос параллелизм тирең чарыдарға полысча: улуғ чоох пасталчатханда, Роман Таняны пүүр ахсынаң ал халған, соонаң – кізі тееріліг «пүүрлердең». Хакас фольклорында удаа тоғасчатхан нимені кизе-тоғыр көзідері, «Өріністіг тоғазығ» улуғ чоохтың матырларның тастындағы көрімін, хылиин, тудынчатханын, чоохтанчатханын хоостирынаң пасха, чонның чуртазы чахсы саринзар алысчатханын иргідегі паза амғы тустағы чир-чайаанның омазы пастыра чарыдарға киректелче. Тус табырах алысханынаңар пазылча: *«Хайдаг табырах алысча чуртас! Пу наада ла Таргы чул чазызы өліг чир полған. Анда, пайларның чайгыда мал турчаң хазааларынаң паза чалчылары чуртачаң пір-ікі туралардаң пасха, ниме чох полчаң. Чазының істін яңыландыра, узун мойынныг турналар, пора хузурухтыг торғайлар үзігі чох тапсас турчаңнар. Хараагызын пүүрлер, улузып, чазының халын уйгузын чарбыхтырчаңнар. Че амды хайдагдыр ол? Аның күрдек көксін колхозтарның маллары турчаң көп санныг хазаалары, астарын урчаң аңмарлары, колхозниктер чуртачаң хос туралар чазанчалар. Иргідегі сас оттарның орнына, айга, күнге сусталып, астар өсчелер, турналарның тапсасчаңнарын, пүүрлернің улусчаңнарын тракторлар күзүрезі, машиналар гудоктары алыстырыбысханнар».*

Отыс чылларда литература тілі ам даа чахсы төстелгелек полған, че, андағ даа полза, «Өріністіг тоғазығ» пілдістіг паза хоос тілнең пазыл парған. Анзы уламох чахсы көрінче улуғ чоохтың пастағы чардығында паза чир-чайаанның көрімнерінде.

М. Коковтың чайаачы узынаңар улуғ чоохта удаа учурапчатхан паза килистіре тузаланылчатхан

- тиңестіріглер («Хыл тузахха хаап парған күркүлер чіли, аның алнында күс чох полғаны сын кирексер сағыс хабынарға полысхан»; «Сынап таа, кем сыданар, кем иңзізін хыйыстыра тартпас, алып чіли, көделен килген көкіместер адай чіли улуп парчатсалар»; «Түрчеде ле көпеннер, хой ла чөртчеткендегі чіли, турғлап халғаннар»; «Париған сыынаң, киме сайға турды, чоох түбіне читті теенни, вагон істінде тып-тым пол парған», ан. п.),

- чонның иптіг чоохтары, сиспектері («Изірік кізее талай тісче теенни, пістег чииттерге тағ хузух кибегі ле осхас»; «Хамчының пір пазы мағаа тегзе, паза пірсі поэнарға теер теенім, сын ма?»; «Кізее саннығларны өдірзең, кізөк өдірген адың полар. Кізі ханын төгіп үгрен парғаннарох андағ чолда турзыннар»; «Чурттағы харасхы киректер ирте алай ба орай іле сығадырған ниме», ан. п.) киречілепчелер.

«Өріністіг тоғазығның» пастағы чардығы пөзік хоос синде пазыл парған. Мында автор матырларның омаларын, хылыхтарын оларның аразындағы чоохтазығлары паза иткен нимелері пастыра, чир-чайааннан палғалыстыра тирең паза хоос көзідерге күстенче. Иди чир-чайаанның омазынаң килістіре тузаланғаны М. Коковтың хоос улы пай полчатханын киречілепче. Роман чымыйған ыырчыларны айас чылығ күнде чиңіп алча, олар, тізең, постарының чабал киректерін хазыр наңмырлығ хараада итчелер.

Ікінчі чардыхтың читіре тоғынылбаан сари – ол орыс сөстерінең көп тузаланғаны. Анзы ол тустағы литература тілінің өзізінең сылтағлығ паза, улуғ чоох читіре пазылған полза, мындағ читпестер түзеділерчіктер тіп санирға чарир. Андағ даа полза, 1930 чылларда, хачан наа ла төстелчеткен хакас литературазының поэнының кибірлері ам даа чох полған, М. С. Коковтың «Өріністіг тоғазығ» улуғ чооғының чарыхха сыхханы уғаа тузалығ полған. Орыс литература кибірлеріне паза хакас фольклор оңдайларына төстеніп, матырларның омазын ол чылларда полған хорылыстарнаң палғалыстыра чарыдып, автор чонның чуртазын, пай тілін өтіре пілчеткенін киречілеп, улуғ чоох соондағы хакас прозаиктерге пик чөлег полған. М. С. Коковтың ады,

тізең, хакас литературасының тархынынаң чарылчаа чох палғалыстығ пол парған.

Іди М. С. Коков, хакас литературасының төстегізі полып, поэзиянык тиксі чайаачызынаң хакас кибелеене, прозазына паза драматургиязына хозым иткен. Ол фольклорның паза орыс литературасының хоос кибірлерін хакас литературасында пиктеен, хакас кізінің сағыс ондайын, чуртасха көрізін, хылиин паза кибірліг чуртазын көзіт салған.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.